

Міністерство освіти України

Криворізький державний педагогічний інститут

Українська мова:
питання системи і
функціонування

Кривий Ріг
1995

Деривати з конфіксом під-...-ник в історії української мови

Серед афіксальних дериватів, що функціонують в українській мові, увагу привертають структури з конфіксом під- ... - ник. В обстежених джерелах різних періодів розвитку української мови виявлено приблизно 130 таких іменників. Вони активно використовуються в сучасній мові¹, але в досліджених писемних пам'ятках XI-XIII ст. їх зовсім мало.

У морфемній структурі похідних назв осіб, виявлених у джерелах української мови давньоруського періоду, інколи виділяються елементи подъ-... -ьникъ, однак не слід однозначно стверджувати, що це конфіксальні утворення, оскільки в принципі такі структури могли мотивуватись непохідним іменником, прийменниково-відмінковою формою, похідним дієсловом чи прикметником. Наприклад: *ащеже не творится цесаремъ, и подручникомъ твоимъ называється* (X1/ХУ1 ИФ 185) "той, кому доручено щось, замісник, помічник, підручний"; *не акы къ князю, но акы къ подручнику и просту члвуку* (1174 ЛІ 574) "той, хто перебуває під рукою, тобто під владою, підлеглий". Згаданий іменник, певно, мотиваційно міг співвідноситися з дієсловом *подъручати* (Ср II 1067) "віддавати під владу", прикметником *подъручьныи* (Ср II 1067) "підлеглий, підвладний" або прийменниково-відмінковою формою: *похотьньемъ наши(х) князь и по повельнию и ѿ(т) всьхъ, иже суть подъ рукою его, сущи(х) Руси* (Ср III 190) чи іменником *рука* зі значенням "влада" (див. Ср III 190), а отже виступав як суфіксальний чи конфіксальний дериват. Треба гадати, що іменник *подъцрвникъ* (*что есть ересь ... и что* подъцрвникъ (1284 СРЯ XVI 72) "єпископ або священник, засуджений православною церквою (церковним судом) і позбавлений сану") мотивувався похідним *църкъвьникъ* (Ср III 1442) або *църкы* (Ср III 1443).

У пам'ятках цього періоду виявлено і два деривати-синоніми з елементами *подъ-...-ьникъ* найменувань неосіб: *врата же*

д'яють по 4 на уголь, да будеть вход и выход подъяремником, широко, пространно (XI/ XVI ИФ 296) "під'яремна худоба, в'ючна чи тяглова тварина (осел або кінь)" (від ярьмъ); законъ повельвасть приати подъяжьникоу вражью (XI Ср II 1065) "під'яремна, упрядна худоба" (від *уго* "ярмо, неволя" - ЕСУМ II 289). Уже в цей період формується семантика похідних з конфіксом *під...-ник* - значення предмета (особи), який знаходиться під тим (коло того), на що вказує твірна іменникова основа.

У староукраїнській мові XIV-XVII ст. регулярно, хоч і в невеликій кількості, з'являються новотвори на позначення осіб і неосіб: яко *оуци(м) добры(м) по(д)даннико(м) землямь свои(м)* (1453 ССУМ II 164) "васал, ленник" (від *дань* або *подданыи*); *подножник вашей святительской милости* (1658 КартТимч) "підлеглий, підручник" (утворене, мабуть, як і слово *підручник*. Пор.: *підручник* - (Гр III 177) "помічник, підлеглий"; давнє *по(д)яремникъ* (1627 БерЛекс 85), *по(д)сокровищникъ* (сер. XVII СлЛекс 191) "дослідник"; *по(д)персник* (314) "фалери (нагрудні металеві прикраси, налобник або нагрудник (для коней)"; *же позналь в Евпросинии Ивановой серпанок, при котором вкрадено кодкосникъ* (1693 АС 37) "стрічка або стрічки, вплетені в корсу, надягають під косу". В Індексі картотеки історичного словника XVI--п.пол XVII ст. є й такі іменники: *подъполоменикъ, подльтникъ*.

Небагато найменувань осіб виявлено і в сучасній українській мові. Напр.: *підленник* (1886 Ж II) *лен* - спадкове земельне володіння в епоху феодалізму, яке надавалося васалу за умови несення ним військової служби та виконання інших повинностей/ (пор.: *підленовник* (ЕСУМ III 121); *підхльбник, підхльбнік* (ГалЛем 449) "підлабузник, підлесник"; *підкуркульник* (ЕСУМ III 155) "селянин, що діяв в інтересах куркуля" (пор.: *зрати під чиюсь дудку*). Слід зазначити, що останні два деривати - однозначно конфіксальні утворення. Частині похідних притаманна множинність мотивації. Вони співвідносяться з прикметником, прийменниково-відмінковою формою чи іменником. Наприклад: *підсудник* (Гр III 181) (*підсудний, під судом, суд*); *підземник* (СУМ VI 427) (*підземний, під землею, земля*); *піджаливник* (ЕСУМ II 86) "байстрик" (*жалива* "кропива", *під жаливою*).

Кілька значень має іменник *підводник* (СУМ VI 411) "моряк, який служить у підводних частинах військово-морського флоту; те саме, що водолаз, спортсмен, який займається підводним спортом".

Деякі з похідних служать одночасно для позначення назв осіб і неосіб. Напр.: *підшефник* (СУМ VI 526) "особа або установа, що перебуває під чийм-небудь шефством"; *підголосник* (416) "у співах - голос (звук) вищого тону, який підтримує або посилює основний голос (звук)// співець, який вторить тому, хто веде основну мелодію; безпринципова людина, що догідливо повторює чийсь думки, судження".

Зрідка такі назви поповнюють арсенал особових прізвищ *Піддубник* (Редько 180).

У сучасній українській мові функціонує велика кількість назв неосіб. Семантика похідних вказує на органічний зв'язок з дериватами попередньої епохи, реалізується давнє типове значення "предмет, який перебуває під тим (коло того), на що вказує основа". Зібраний матеріал свідчить про надзвичайну інтенсивність поповнення протягом останніх двох сторіч цього типу новими похідними. Усі іменники можна об'єднати у кілька груп.

1. Назви предметів домашнього вжитку. Наприклад: *підлубник* (Гр III 171) "шматок шкіри на задній частині чобота" (*луб* - внутрішня частина кори дерева); *піддзеркальник* (ЕСУМ II 58) "спеціальна підставка (столик, дошка і т.ін.) під дзеркалом"; *підвіконник* (СУМ VI 406) "те, що служить основою для вікна"; *підстаканник* (507) "підставка з ручкою для стакану, переважно металева"; *підскляник* (501) "те саме, що підстаканник"; *підвіконник* (Ліс 165) "прибита до стіни поличка, на якій тримаються ікони"; *пудголовник* (Зеленько 30) "подушка"; *підстрішники* (Євтушок 86) "нижній край солом'яної покрівлі"; *підколотник* (СПГ 74) "лутка у вікні"; *підлутник* (Сизько 68) "нижня частина віконної лутки, підвіконня".

Трапляються імена, де локальне просторове значення ускладнюється додатковими відтінками, а це не дозволяє характеризувати похідні лише як такі, що передають значення предмета, розташованого під чим-небудь: *підрамник* (СУМ VI 489) "рамка, на яку натягується полотно для малювання картини";

підодіяльник (475) "легкий чохол, який одягають на ковдру або прикріплюють до неї, підковдра".

2. Найменування елементів одягу: *підрясник* (Гр III 177) "довгий одяг священнослужителя, поверх якого надягається ряса"; *підкомірчик* (СУМ У1 438) "білий комірець, який визирає з-під коміра (звичайно у військовій, шкільній формі)"; *підпахівник* (480) "шматок тканини під пахви, щоб запобігти псуванню одягу потом"; *підколінник* (437) "те, що облягає коліно"; *підшоломник* (527) "шапка, яку надягають під шолом або під каску"; *подвіночник* (Романюк 239) "вінок - частина весільного убору молодої".

3. Назви рослин: *підболотник* (Ж II 639); *підсметанник* (Гр III 179); *підлистник* (170); *підтинник* (182); *підмаренник* (171) (росте під мареною); *підбережник* (СБН 262); *підбрусничник* (263); *підгайник* (236); *піддубравник* (236); *підлепешник* (263); *підлісник* (263); *під'яличник* (263); *підхрінник* (263); *підсонічник* (263); *підсніжник* (263); *подлесник* (265); *подлужник* (265); *подтинник* (265); *подсолнечник* (265); *подсніжник* (265); *подолешник*, *подолішник* (265); *подмареник* (265); *підолишник*, *підолішник* (263); *піддубрівник*, *піддубровник* (Смик 128); *підорішник* (129); *піддубник* (128); *підосинник* (129); *підбережник* (131); *підгорошник* (128); *підсоняшник* (Лис 179). Сюди належать і мікологічні найменування за назвами тих дерев, під якими вони ростуть: *підберезник* (Гр III 158); *піддубник* (128); *підслизник* (СБН 263); *підосінник* (263); *підосичник*, *підосинник* (263); *подмошник* (265). Зрідка такі іменники мотивуються прикметниками з суфіксом -ов, тоді другою частиною конфікса виступає видозмінений елемент -овик: *піддубовик* (Гр III 165); *підберезовик* (СБН 262); *підосиновик* (263).

Деякі найменування грибів аналогічні назвам рослин, які ростуть під деревами однієї породи: *піддубник*, *підосишник*, *підорішник* та ін.

4. Найменування птахів: *підплитник* (Гр III 176) "берегуля, стриждь"; *підкропивник* (ЕСУМ III 104) "орн. волове очко"; пор. також: *подкопники* (ДзПА 49) "курчата, що виводяться в жнива".

5. Назви технічних інструментів і пристосувань: *підтоварник* (Гр III 182) "колода, яку підкладають під човен, бочки і т. ін."; *підшийник* (185) "підчіпок, підшийник"; *підколодник* (168) "частина

поколодві: пастка для лисиць і куниць"; *підверстатник* (СУМ У1 403) "нижня частина верстака"; *підресорник* (489) "планка, до якої кріпляться ресори"; *підфарник* (521) "невеликий допоміжний ліхтар на автомашині під фарами або поряд з ними"; *піддоменник* (424) "основа доменної печі"; *піддоник* (424) "те, що ставиться під дно чого-небудь".

Окремою підгрупою можна виділити назви елементів кінської упряжі. Наприклад: *підсідельник* (СУМ VI 500) "ремінь для укріплення сідла, шматок повсті або грубого полотна, який підкладають під сідло"; *підхомутник* (532) "повстяна прокладка під хомутом"; *подоппенник* (Ник 62) (оплен - дерев'яний брус, який укріплюється на наоснику"; *підспичник* (77) "одне з двох металевих скріплювальних кілець на маточині в коробі біля спиці"; *подденник, поддонник* (55, 56) "нижня дошка в коробі повозки, дно"; *підосник* (34) "поперечний брус на задньому кінці спиць, що допомагає підтримувати в горизонтальному стані самі спиці й дишель"; *пуддоник* (ДзПА 64); *підлісник* (67) "розвора, міцна жердина, якою подовжується віз".

Виразно виділяються іменники, мотивовані соматичною лексикою - назвами частин тіла людини й тварини (рука, голова, коліно, шия, хвіст, черево, борода та ін.). Напр.: *підборідник* (СУМ У1 400) "ремінець у вуздечці під нижньою губою коня, ремінець у капелюха, який надагається під підборяддя"; *підп'ятник* (488) "пристрій для опори осі вертикального вала, пристій для опори ніг веслувальника у човні"; *підголівник* (415) "пристрій для голови (звичайно на зуболікувальних, перукарських і т. ін. кріслах"; *підлокитник* (452) "поруччя, бильця крісла, на які, сидячи спираються ліктями"; *пудгорник* (Ник 161) "те ж, що й підшийник"; *подхвосник* (153) "те ж, що наритник"; *подшильник, пудшийник* (160) "підгорлова деталь ярма, виконана у вигляді планки"; *підпузник* (Лис 178) "частина упряжі, що тримає сіделко"; *підчеревник* (О П 76) "ремінь, що з'єднує посторонки під черевом коня"; *підшийник* (Сизько 70) "підмостка під ярмо, щоб ярмо не натирало воліві шию". Більша частина цих похідних вступає в антонімічні відношення з відповідними іменниками, що мають конфікс *на-...-ник* (*підголівник!* *наголівник, підшийник!* *нашийник* та ін.). При цьому формується явище словотвірної антонімії за рахунок антоніміх афіксів (конфіксів *під-...-ник!* *на-...-ник*) при

єдності твірної основи.

інші найменування: *підкужник* (Гр III 169) "кінець мотузки, до якої прив'язують поплавець (куга - дерев'яний поплавець невода); *підзольник* (СУМ VI 428) "неродючий, бідний на поживні речовини ґрунт білястого кольору"; *підплитник* (Хобзей 125) "міфонім на позначення назви "чорт" у гуцульському говорі"; *підшкірник* (ДзПА 187) "чиряк, гнійне запалення в тканині тіла".

Отже, конфікс *під-...-ник* як словотворча морфема, формувався протягом тривалого історичного розвитку української мови. На перших порах структури з цим елементом могли мотивуватись як прийменниково-відмінковою формою типу *під + іменник*, похідним дієсловом чи прикметником з префіксом *під-*, так і непохідним іменником. Внаслідок зміни мотиваційної співвіднесеності типу прийменниково-відмінкова форма - дериват на *-ник*, дієслово (прикметник) - дериват з *-ник* на мотиваційні зв'язки типу іменник - дериват з *під-...-ник* (у ряді похідних не виключається при цьому множинність мотивації), сформувалась нова високопродуктивна словотвірна морфема. Найбільш активно формант приєднується до іменників, що називають рослини, частини тіла людини й тварини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Семеренко А.В. История формирования украинского деминутивного и гипокористического словообразования: Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. фил.наук. К., 1988. С. 9.

Качайло К.А.

Структури з конфіксом *під-...-ок* в українській мові

У сучасній українській мові функціонує приблизно 20 типів конфіксів з другим компонентом *-ок*. Найпродуктивнішим із них є *під-...-ок*.

Перші деривати, у морфемній будові яких одночасно